

Tomasz Korban

<https://orcid.org/0000-0001-8782-1677>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Sprawa budowy pomnika katyńskiego w Londynie w latach 1971–1979 w świetle polskich i brytyjskich źródeł dyplomatycznych*

Abstrakt: Artykuł opisuje sprawę budowy pomnika katyńskiego w Londynie w latach siedemdziesiątych XX w. w świetle brytyjskich i polskich źródeł dyplomatycznych. Główny nacisk w pracy został położony na aspekty międzynarodowe przedstawianego zagadnienia. Tekst prezentuje również reakcje społeczeństwa brytyjskiego na stanowisko rządu, który pragnąc uniknąć komplikacji stosunków z państwami komunistycznymi, starał się utrudnić wybudowanie pomnika.

Słowa kluczowe: pomnik katyński w Londynie, emigracja polska w Wielkiej Brytanii, dyplomacja PRL, Polskie Dokumenty Dyplomatyczne.

Abstract: The article describes the question of construction of Katyn Monument in London in the 1970s in the light of British and Polish diplomatic documents. Main emphasis was put on the international aspects of the described problem. The text also presents responses of the British people to the position taken by the British cabinet who, trying to avoid complications in their relations with communist states, sought to hamper the construction of the monument.

Keywords: Katyn Memorial in London, Polish emigration, diplomacy of People's Poland, Polish Diplomatic Documents.

* Artykuł oparty jest na powstającej pracy magisterskiej pt. „Stosunki polsko-brytyjskie w świetle polskich źródeł dyplomatycznych w latach 1971–1980”.

Dotychczas ukazało się wiele publikacji dotyczących budowy pomnika katyńskiego w Londynie. Przede wszystkim należy wymienić opracowania powstałe w Wielkiej Brytanii w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku, na bieżąco opisujące zagadnienie z punktu widzenia członków Komitetu Budowy Pomnika. Dla polskojęzycznego odbiorcy Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii wydało pracę zawierającą pełne kalendarium sprawy katyńskiej: od momentu odkrycia zbrodni aż do 1977 r., a także opis działalności Komitetu i reakcje prasy brytyjskiej z tym związane¹. Praca dla anglojęzycznego czytelnika została napisana przez Louisa FitzGibbona². Przełom 1989 r. w Polsce dał możliwość powstania opracowań poświęconych samej zbrodni katyńskiej, jak również kwestii jej upamiętnienia na świecie³. Londyński pomnik, postawiony na Gunnersbury Cemetery, wpisuje się w szerszy kontekst polskich grobów na cmentarzach stolicy Wielkiej Brytanii. Na ten temat pisała Karolina Grodziska⁴. Sprawa budowy pomnika wielokrotnie występowała również w pracach poświęconych polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii⁵. Wreszcie kwestia pomnika w relacjach międzynarodowych ZSRR, PRL i Wielkiej Brytanii pojawiła się w ujęciu zbrodni katyńskiej w pracach polskich⁶ i brytyjskich historyków⁷. Szczególnie ważna jest publikacja *Katyn. British Reactions to the Katyn Massacre 1943–2003*, ponieważ to pierwsza

¹ *O prawdę i sprawiedliwość. Pomnik katyński w Londynie*, red. S. Grocholski, Londyn 1977, s. 19.

² L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, London 1977.

³ A. Siomkajło, *Katyń w pomnikach świata*, Warszawa 2002; B. Polak, *Katyński pomnik w Londynie 1945–1975*, „Rocznik Koszaliński” 2001, nr 29, s. 113–118.

⁴ K. Grodziska, *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, Kraków 1995.

⁵ R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999, s. 281–282; K. Sword, *Identity in Flux. The Polish Community in Britain*, London 1996, s. 33; T. Kondracki, *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn 1996, s. 124–126; T. Radzik, *Zjednoczenie Polskie w Wielkiej Brytanii 1947–1997*, Londyn 1997, s. 188, 209; T. Wolsza, *Sprawa wyjaśnienia Zbrodni Katyńskiej w działalności polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu (do połowy lat pięćdziesiątych)*, w: *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 109–131.

⁶ *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010, s. 755; A. Skrzypek, *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Warszawa–Pułtusk 2010, s. 253; W. Wasilewski, *Związek Sowiecki wobec podejmowania sprawy Katynia w Wielkiej Brytanii*, „Zeszyty Katyńskie” 2007, z. 22, s. 79–97; P. Długolecki, *Privately, of course, there is no reason to doubt that Russians were responsible – Katyń w stosunkach polsko-brytyjskich 1943–1981*, „Sprawy Międzynarodowe” 2015, t. LXVIII, nr 1, s. 125–144; E. Maresch, *Katyń 1940*, tłum. M. Urbański, Warszawa 2014; J. Tebinka, *Dyplomacja brytyjska wobec sprawy katyńskiej w latach 1943–1945*, w: *Z dziejów Polski i emigracji (1939–1989). Księga dedykowana byłemu Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej Ryszardowi Kaczorowskiemu*, red. M. Szczerbiński, T. Wolsza, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 453–471; J. Tebinka, *Nadzieje i rozczarowania. Polityka Wielkiej Brytanii wobec Polski 1956–1970*, Warszawa 2005, s. 27.

⁷ *Katyn. British Reactions to the Katyn Massacre 1943–2003*, red. FCO, London 2003, s. 8–15.

i jedyna brytyjska praca napisana przez historyków Foreign and Commonwealth Office (FCO), oparta na archiwaliach ministerstwa, w syntetyczny sposób opisująca brytyjskie reakcje w odniesieniu do zbrodni katyńskiej. Zawiera ona także tzw. memorandum Buttlera – dokument sporządzony w 1973 r. przez historyka FCO, przeznaczony do użytku wewnętrznego; opisano w nim sprawę zbrodni od momentu jej odkrycia aż po jej obecność w brytyjskim dyskursie publicznym w roku wydania memorandum⁸.

Przegląd literatury dotyczącej kwestii pomnika katyńskiego w Londynie pozwala sformułować cele niniejszego artykułu. Przede wszystkim będzie nim ukazanie sprawy budowy pomnika w świetle brytyjskich i polskich źródeł dyplomatycznych. Szczególny nacisk zostanie położony na archiwalia FCO przechowywane w The National Archives w Londynie (TNA), które rzadziej są wykorzystywane przez polskich historyków. Zostaną ukazane te wątki, które w dotychczasowych badaniach nie były szerzej opisywane: motywacje i obawy rządu brytyjskiego dotyczące budowy pomnika, reakcje społeczeństwa brytyjskiego w postaci listów i protestów, jakie napływały do ministerstwa wobec decyzji podejmowanych przez rząd, a także kontakty przedstawicieli państw zaproszonych na uroczystość odsłonięcia pomnika z FCO. Ze strony polskiej obrazu dopełniać będą reakcje dyplomacji PRL, która w ścisłej współpracy z ZSRR usiłowała przeszkodzić w wybudowaniu monumentu. Podstawowe źródło w tym zakresie stanowią Polskie Dokumenty Dyplomatyczne za lata 1971–1979 (PDD).

Cezurami czasowymi niniejszej pracy z jednej strony będzie rok 1971 – moment utworzenia Komitetu Budowy Pomnika, a z drugiej – 1979, czyli 3. rocznica odsłonięcia pomnika, w czasie której dało się zauważyć zmianę stanowiska brytyjskiego w kwestii katyńskiej.

Zbrodnia katyńska już od chwili jej odkrycia w 1943 r. wywarła ogromny wpływ na politykę zagraniczną prowadzoną najpierw przez rząd RP na uchodźstwie, po 1945 r. zaś przez komunistyczne władze PRL. W szczególności kwestia katyńska stała się nieodłącznym elementem stosunków polsko-brytyjskich przez kilka powojennych dekad. Wielokrotnie brytyjscy politycy nie mieli wątpliwości, że za zbrodnię odpowiada ZSRR⁹, jednak aby nie zadrażniać stosunków z zimnowojennym mocarstwem, aż do 1981 r. rząd brytyjski oficjalnie nie wyraził opinii o odpowiedzialności Sowieców za tę zbrodnię.

Stałe podtrzymywanie pamięci o Katyniu przez kręgi emigracyjne¹⁰, a także splot wielu kroków podjętych przez Brytyjczyków przyczyniły się do zaistnienia tej kwestii w dyskursie publicznym. W 1971 r. odbyła się w Izbie Gmin debata na temat Katynia, która zakończyła się wnioskiem o wystąpienie

⁸ Szerzej o gromadzeniu dokumentacji przez FCO zob. E. Maresch, op. cit., s. 366–375.

⁹ P. Długolecki, op. cit., s. 144.

¹⁰ K. Sword, op. cit., s. 33. Szerzej zob. T. Wolsza, *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*, Poznań 2018, s. 96–118.

rządu brytyjskiego do Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) o zbadanie okoliczności zbrodni¹¹, czemu towarzyszyło zbieranie podpisów pod petycją z taką samą prośbą¹². Rok później Brytyjczycy zdecydowali się na odtajnienie wojennych raportów Owena O'Malleya¹³, ambasadora brytyjskiego przy rządzie RP w czasie II wojny światowej¹⁴, w których dyplomata dowodził, iż za mord jest odpowiedzialny ZSRR¹⁵. Towarzyszyło temu również pojawienie się w brytyjskich mediach artykułów i programów poświęconych Katyniowi¹⁶, co stanowiło przełom, ponieważ większość dotychczasowych publikacji, których autorami byli Polacy, nie trafiała do świadomości Brytyjczyków¹⁷. Nadanie rozgłosu tej sprawie przyczyniło się do podjęcia kroków przez polską emigrację w celu trwałego upamiętnienia zamordowanych. 18 X 1971 r. został utworzony w Londynie Komitet Budowy Pomnika Katyńskiego (Katyn Memorial Fund Committee)¹⁸. Cele Komitetu stanowiły pozyskanie odpowiedniego miejsca pod budowę monumentu, a także zebranie funduszy na jego wykonanie. Realizacja tego przedsięwzięcia była również formą pomocy rodzinom ofiar, które chciały mieć miejsce upamiętniające pomordowanych¹⁹. Na marginesie warto wspomnieć, że pierwsze pomysły wybudowania pomnika ku czci pomordowanych w Katyniu pojawiły się wśród polskich emigrantów w Wielkiej Brytanii już w latach pięćdziesiątych, kiedy to polska emigracja zorganizowała ogromną demonstrację w czasie wizyty Nikity Chruszczowa w Londynie, protestując przeciwko braku zgody władz londyńskich na postawienie monumentu²⁰, a także domagając się ujawnienia prawdy o Katyniu przez sowieckiego przywódcę²¹.

W skład Komitetu weszli m.in.: lord Barnby (przewodniczący), lord St. Oswald (wiceprzewodniczący) Airey Neave MP (Member of Parliament, wiceprzewodniczący), Louis FitzGibbon (honorowy sekretarz), Otto Marcinek (honorowy skarbnik), Toby Jessel MP, książe Eugeniusz Lubomirski,

¹¹ R. Habielski, op. cit., s. 281.

¹² Polskie Dokumenty Dyplomatyczne (dalej: PDD) 1972, red. W. Borodziej, Warszawa 2005, dok. 27.

¹³ A.J. Foster, *O'Malley Sir Owen St Clair*, w: *Oxford Dictionary of National Biography* (dalej: ODNB), <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/64927>.

¹⁴ *O prawdę i sprawiedliwość...*, s. 19. Szerzej o okolicznościach powstania raportu zob. J. Tebinka, „Wielka Brytania dotrzyma lojalnie swojego słowa”. *Winston S. Churchill a Polska*, Warszawa 2013, s. 146–148.

¹⁵ *Raporty Katyńskie ambasadora O'Malley'a*, Kraków 1981, s. 4–6.

¹⁶ M. Zemla, *Wybrane międzynarodowe wątki dotyczące zbrodni katyńskiej*, „Sowiniec” 2013, nr 42, s. 59. Szerzej zob. R. Szymczak, *The vindication of memory: the Katyn case in the West, Poland and Russia 1952–2008*, „The Polish Review” 2008, t. LVIII, nr 4, s. 426–427.

¹⁷ W. Wasilewski, op. cit., s. 82.

¹⁸ *Ibidem*, s. 281; B. Polak, op. cit., s. 114.

¹⁹ E. Maresch, op. cit., s. 361.

²⁰ T. Wolsza, *Dotyk Katynia...*, s. 117.

²¹ J. Tebinka, *Nadzieje i rozczarowania...*, s. 27.

Stanisław Grocholski, hr. Stefan Zamoyski²². Honorowymi patronami komitetu zostali natomiast Winston Churchill MP – wnuk premiera, wielu brytyjskich wojskowych, prezydent August Zaleski, Edward Raczyński, a także generałowie: Stanisław Kopański, Ludwik Ząbkowski i Karol Ziemski²³. Brytyjscy parlamentarzyści wchodzący w skład Komitetu, a także ci, którzy z nim sympatyzowali, odegrali bardzo dużą rolę w walce o budowę pomnika, ponieważ wielokrotnie interweniowali w tej sprawie na forum Izby Gmin²⁴.

Od początku 1972 r. podejmowano starania o zebranie funduszy na budowę, a także o znalezienie odpowiedniego miejsca pod pomnik. Najlepszym obszarem, na którym można by postawić monument, był Kensington – dzielnica Londynu, którą zamieszkiwało dużo Polaków. Dlatego też początkowo typowano trzy lokalizacje. Pierwszą – Stheperd’s Bush Green – odrzucono z nie do końca jasnych przyczyn, po pytaniu skierowanym do lokalnych władz, drugą – Wormwood Scrubs – z racji sąsiedztwa więzienia, a trzecią – Battersea Park – z powodu bliskości wesołego miasteczka²⁵.

Gdy tylko pojawiły się doniesienia prasowe, zarówno w emigracyjnych gazetach polskich, jak również angielskich, o tym, że Komitet szuka środków i miejsca pod budowę pomnika²⁶, sprawą zainteresowały się FCO, a także Ambasada PRL w Londynie. Podczas lunchu 24 I 1972 r. sprawę poruszył ambasador PRL Artur Starewicz w rozmowie z Thomasem Brimelowem, podsekretarzem stanu w FCO²⁷. Ambasador wspomniał, że doniesienia prasowe o planach budowy pomnika niepokoją go, podobnie jak jego kolegę, ambasadora sowieckiego Michaiła Smirnowskiego. Brimelow odparł, że rząd nie może interweniować w przypadku inicjatywy podejmowanej przez stronę prywatną. Urzędnik nadmienił także, że jeśli napis na pomniku upamiętni ofiary Katynia, to nie będzie on w żaden sposób obraźliwy dla władz PRL²⁸. Bardzo szybko jednak da się zweryfikować, czy argument bezsilności rządu brytyjskiego wobec inicjatywy podejmowanej przez polską emigrację (bardzo często powtarzany) jest zasadny. Również kwestia napisu wzbudzi duże kontrowersje. Zastanawia, że w rozmowie z ambasadorem Brimelow w ogóle nie

²² L. FitzGibbon, op. cit., s. 44.

²³ K. Grodziska, op. cit., s. 278–279.

²⁴ Przykładowo: The National Archives, Foreign and Commonwealth Office (dalej: TNA FCO), 28/2905, Parliamentary Question (dalej: PQ), Toby Jessel, 13 IV 1976 r.; TNA FCO, 28/2907, PQ, Michael Brotherton, 15 X 1976 r.; TNA FCO, 28/2907, PQ, John Biggs-Davison, 11 X 1976 r.

²⁵ K. Grodziska, op. cit., s. 279.

²⁶ *London obelisk planned as Katyn memorial*, „Daily Telegraph”, 17 I 1972, dostęp: The Telegraph Historical Archive (dalej: THA), <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VypX>, Gale Document Number (dalej: GDN): GALE|IO0704140380; D. Barker, *Polish Memorial in search of site*, „The Guardian”, 31 I 1972, wycinek z: TNA FCO, 28/1945; *Apel na pomnik katyński*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 16 XII 1971.

²⁷ C. Keeble, *Brimelow Thomas*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/59781>.

²⁸ TNA FCO, 28/1945, Kopia listu Jenkinsa do Martina z 25 I 1972 r.

zapytał, dlaczego sprawa budowy pomnika jest kontrowersyjna dla rządzących w PRL i ZSRR. Możliwe, że od początku miał świadomość odpowiedzialności sowieckiej za zbrodnię.

Członkowie Komitetu podjęli dalsze próby poszukiwania miejsca pod budowę pomnika. Konserwatywny poseł Airey Neave (1916–1979)²⁹ w celu postawienia monumentu w jednym z Royal Parks kontaktował się z Department of the Environment (DoE, wydział Ministry of Housing and Development), którego sekretarz stanu Julian Amery³⁰ odniósł się nawet z sympatią do tej sprawy³¹. Jednocześnie w liście do ówczesnego ministra spraw zagranicznych, Aleca Douglasa-Home'a³², zapewniał, że inskrypcja umieszczona na pomniku nie będzie miała natury politycznej³³. Wydaje się, że to stwierdzenie było podyktowane względami taktycznymi Komitetu, ponieważ bardzo szybko projekt napisu na pomniku trafił do opinii publicznej i jednoznacznie wskazywał na odpowiedzialnych za zbrodnię³⁴. Niemniej jednak podobne zapewnienia członków Komitetu dla władz brytyjskich padły w późniejszym czasie³⁵. Jednak również i ta lokalizacja, na gruncie państwowym, została odrzucona. Douglas-Home nie krył w liście do Neave'a, że ewentualne wsparcie budowy pomnika przez rząd może przyczynić się do pogorszenia stosunków z PRL³⁶. Pomimo generalnej polityki DoE unikania zwiększania liczby pomników w centrum Londynu, nie istniały żadne przeciwskazania do ustawienia monumentu w jednym z Royal Parks³⁷. Brakowało jednak woli politycznej.

Gdy stało się jasne, że odrzucono pomysł na kolejną lokalizację, Komitet znalazł inne miejsce, które zdawało się idealne – Cromwell Road Triangle – wąski, trójkątny pas zieleni przy skrzyżowaniu Cromwell Road i Thurloe Place, naprzeciw Brompton Oratory³⁸. Kościół ten, w którym znajdowała się kaplica Matki Bożej Kozielskiej, licznie odwiedzali Polacy³⁹. Niedługo po pojawieniu się tego pomysłu i skierowaniu prośby do DoE o zgodę na budowę pomnika w tym miejscu, snuto plany, jak przeszkodzić temu przedsięwzięciu. FCO zwracało przede wszystkim uwagę na prestiżową lokalizację, przez którą rządy PRL i ZSRR mogłyby odnieść wrażenie, że sprawa nabiera dużego znaczenia politycznego. Odnośnie do całej sprawy budowy pomnika Julian

²⁹ B. Harrison, *Neave Airey Middleton Sherfield*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/31488>.

³⁰ P. Cosgrave, *Amery (Harold) Julian*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/63313>.

³¹ TNA FCO, 28/1945, Memorial to the Katyn Massacre, 1 III 1972 r.

³² D. Hurd, *Home Alexander Frederick Douglas*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/60455>.

³³ TNA FCO, 28/1945, Korespondencja pomiędzy Airey Neave a Alecem Douglas'em-Home'em, 23 II 1972 r.

³⁴ *Commons welcome for Katyn Memorial*, „Times”, 27 VI 1972, dostęp: The Times Digital Archive (dalej: TDA), <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94V7i0>, GDN: GALE|CS135624411.

³⁵ TNA FCO, 28/1945, The Katyn Monument, 11 VII 1972 r.

³⁶ Ibidem, Kopia listu Aleca Douglasa-Home'a do Airey Neave, 3 III 1972 r.

³⁷ Ibidem, Kopia listu Benetta do Waldenema, 20 VI 1972 r.

³⁸ L. FitzGibbon, op. cit., s. 14.

³⁹ K. Grodziska, op. cit., s. 279.

Bullard, pracownik Departamentu Sowieckiego i Europy Wschodniej, stwierdził: „Osobiście mam trochę inne stanowisko [...] może bardziej cyniczne. Nie widzę powodu dla którego Rząd Jej Królewskiej Mości powinien zezwolić na pomnik dla ofiar katyńskich zamiast innych [ofiar – T.K.] okrucieństw w zagranicznym kraju podczas wojny”⁴⁰. Dalej urzędnik udawał, że nie warto wspierać całej sprawy z uwagi na możliwe pogorszenie sobie i tak już kruchych stosunków z Moskwą i Warszawą. Skwer był kontrolowany przez Victoria and Albert Museum i DoE⁴¹. Dlatego najlepiej, aby członkowie komitetu – jak udawała ministerstwo – poszukali mniej prominentnego miejsca, a DoE – by odrzucił prośbę, bez zaznaczania, że stało się to za sprawą FCO⁴². Do utracenia tej lokalizacji faktycznie doszło, a jej oficjalny powód stanowiło planowane poszerzenie drogi⁴³. Powyższa sytuacja obrazuje zachowanie rządu Wielkiej Brytanii, który starał się wszelkimi nieoficjalnymi sposobami utrudnić wybudowanie pomnika katyńskiego.

Równocześnie trwała zbiórka pieniędzy na budowę monumentu. Głównymi donatorami byli polscy emigranci z całego świata, jak również rodziny zamordowanych w Katyniu oficerów⁴⁴. Prośby o ofiary zostały skierowane również do ówczesnego premiera, Edwarda Heatha⁴⁵, a także ministra spraw zagranicznych Douglasa-Home’a⁴⁶. Pomimo oficjalnego docenienia i pamięci o pomordowanych politycy nie wsparli materialnie inicjatywy.

Zbiórka pieniędzy prowadzona przez londyński komitet i rozmowy z władzami na temat wyboru lokalizacji monumentu stały się przedmiotem zainteresowań komunistów w Polsce. W notatce sporządzonej przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ) dla Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR) wskazywano, że cała „sprawa katyńska” jest elementem szerszej kampanii „antyradzieckiej i antykomunistycznej, prowadzonej na arenie międzynarodowej zwłaszcza przez środowiska syjonistyczne”⁴⁷. Ambasada PRL w Londynie otrzymała polecenie ścisłej współpracy w tej sprawie z ambasadą radziecką, czego faktycznie się trzymała, ponieważ w drugiej połowie 1972 r. ambasador Starewicz odbył rozmowy z ambasadorem Smirnowskim, w czasie których dyplomaci wymienili się informacjami na temat całego zagadnienia, a także uzgodnili szczegóły akcji

⁴⁰ TNA FCO, 28/1945, The Katyn Monument, 11 VII 1972 r.: „I myself take a quite different view [...] perhaps more cynical. I see no reason why HMG should authorise a monument to the victims of Katyn rather than those of any other atrocity which occurred in foreign country during War”.

⁴¹ Ibidem, Kopia listu Benetta do Waldena, 20 VI 1972 r.

⁴² Ibidem, Kopia listu S. Martina do Bullarda, 23 VI 1972 r.

⁴³ K. Grodziska, op. cit., s. 279.

⁴⁴ *Z całego świata na Katyn Memorial Fund*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 2 VIII 1972.

⁴⁵ D. Hurd, *Edward Richard Georg Heath*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/95228>; TNA FCO, 28/1945, Draft Replay Mr Simcok to Stefan Count Zamoyski.

⁴⁶ Ibidem, Kopia listu P. McCormicka do Stefana hrabiego Zamoyskiego.

⁴⁷ PDD 1972, dok. 27.

protestacyjnej wobec FCO⁴⁸. Temu miała służyć też osobista rozmowa ministra spraw zagranicznych PRL Stefana Olszowskiego w czasie sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w Nowym Jorku z szefem dyplomacji brytyjskiej Douglasem-Home'em. Olszowski wskazał wtedy na możliwe rozruchy wewnętrzne w Polsce i ZSRR⁴⁹. Warto podkreślić, że strona polska nie zamierzała podejmować polemiki z brytyjskimi i emigracyjnymi publikacjami prasowymi, ponieważ „taka polemika byłaby jedynie na rękę inspiratorom dywersyjnej akcji”⁵⁰. Być może wynikało to z obaw, że kampania prasowa przyczyni się do jeszcze większego nagłośnienia sprawy katyńskiej.

Akcje podejmowane przez komunistycznych dyplomatów musiały spotkać się jednak z pewnym odzewem ze strony Brytyjczyków, ponieważ zbiórka pieniędzy i decyzja o wydaniu pozwolenia na budowę pomnika przeciągały się⁵¹. Podczas rozmowy, jaką przeprowadził Starewicz z Brimelowem, polski ambasador otrzymał informację, że rząd brytyjski nie może przeszkodzić zbiorce pieniędzy na budowę pomnika. Niemniej jednak, gdy władze kilku londyńskich gmin, do których Komitet Budowy Pomnika Katyńskiego zwrócił się prośbą o udostępnienie miejsca pod budowę pomnika, prosiły ministerstwo o opinię w tej sprawie, rząd odradzał gminom wydanie pozytywnej decyzji⁵². Przy okazji rozważania kwestii lokalizacji pomnika przy Cromwell Road w odniesieniu do stosunków międzynarodowych pojawił się w brytyjskim ministerstwie pogląd, że zarówno władze PRL, jak i ZSRR nie uwierzą FCO, że rząd brytyjski nie jest w stanie zapobiec budowie monumentu⁵³.

Kiedy stało się jasne, że z lokalizacją pomnika na Cromwell Road Triangle mogą być problemy, Komitet zaczął szukać kolejnego miejsca. W pierwszej połowie sierpnia 1972 r. wstępną zgodę na postawienie pomnika o wysokości 20 stóp w St. Luke's Garden wydała rada dzielnicy Kensington-Chelsea⁵⁴, tej samej, w której znajdowała się poprzednia lokalizacja. Decyzja ta musiała być jednak wciąż oficjalnie potwierdzona przez miejscowy magistrat i zaaprobowana przez władze kościelne, ponieważ ogród został urządzony na terenie byłego cmentarza. W opinii FCO rektor kościoła św. Łukasza wyda decyzję odmowną, ponieważ obelisk stanie się miejscem pielgrzymek, co doprowadzi do zniszczenia tego terenu. Następnie pracownik departamentu Martin zauważył, że dalsze utrudnianie budowy pomnika nada sprawie jeszcze większego rozgłosu – w jego opinii lepiej postawić monument w St. Luke's Garden, ponieważ była to i tak mniej prestiżowa lokalizacja⁵⁵.

⁴⁸ Ibidem, dok. 169.

⁴⁹ P. Długolecki, op. cit., s. 138.

⁵⁰ PDD 1972, dok. 27.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, dok. 51.

⁵³ TNA FCO, 28/1945, The Katyn Monument, 11 VII 1972 r.

⁵⁴ Ibidem, *Katyn memorial*, wycinek z „Evening Standard”, 15 VIII 1972.

⁵⁵ Ibidem, *Katyn Memorial*, 23 VIII 1972 r.

Równocześnie brytyjski ambasador w Moskwie John Killick⁵⁶ otrzymał od wiceministra spraw zagranicznych ZSRR Andrieja Kozyrewa ustną notę, w której ZSRR wyrażał nadzieję, że rząd Wielkiej Brytanii doloży wszelkich starań, aby zapobiec wzniesieniu pomnika upamiętniającego ofiary Katynia⁵⁷. Był to jeden z wielu sposobów wywarcia presji przez Moskwę zarówno na rządzie brytyjskim, jak i radzie dzielnicy Kensington-Chelsea. O randze całej sprawy świadczy fakt, że stała się ona przedmiotem zainteresowania sowieckiego Biura Politycznego, które zatwierdziło tekst powyższego *démarche*⁵⁸. Sowieckie MSZ nie potrafiło też zrozumieć przyjętej przez FCO linii obrony, że ewentualny pomnik, który znalazłby się na gruncie prywatnym, nie podlega rządowi. W czasie jednej z rozmów urzędników FCO z sowieckimi dyplomatami reprezentant ZSRR podkreślił, że nawet jeżeli planowane miejsce to grunt prywatny, cała sprawa ma ewidentny wydźwięk polityczny. Znamienne jest stwierdzenie brytyjskiego urzędnika w raporcie z tej rozmowy, któremu przyszła do głowy myśl, aby odpowiedzieć swojemu rozmówcy, że działalność polityczna w Wielkiej Brytanii nie jest nielegalna. Pracownik FCO skonstatował jednak, że i to nie spotkałoby się ze zrozumieniem⁵⁹.

Brytyjskie MSZ nie czekało jednak na decyzję Kościoła anglikańskiego, ale samo podjęło kroki mające na celu zapobiegnięciu wybudowaniu pomnika. Należy przypomnieć, że w tym wypadku pierwszą kompetentną władzą decydującą o możliwości postawienia monumentu była rada dzielnicy Kensington-Chelsea. Dlatego też najpierw FCO starało się wywrzeć presję na radę. W rozmowie z jednym z pracowników urzędu dzielnicy ostrzegano, że ewentualne wybudowanie pomnika może przynieść poważne implikacje polityczne⁶⁰. Oprócz samej idei wybudowania monumentu przedmiot kontrowersji stanowiła również treść inskrypcji na projektowanym obelisku. Brytyjscy urzędnicy zwrócili uwagę na to, że umieszczenie roku „1940” będzie jednoznacznie wskazywało na odpowiedzialność sowiecką za zbrodnie, a „1941” – na niemiecką⁶¹. Dlatego też planowano odwieść tych członków parlamentu brytyjskiego, którzy byli zaangażowani w prace Katyn Memorial Fund (KMF), od popierania planowanych inskrypcji na pomniku⁶². Kontrowersję budziło również projektowane umiejscowienie na pomniku orła białego w koronie, otoczonego cierniową koroną, co miało symbolizować ówczesne komunistyczne zniewolenie Polski⁶³.

⁵⁶ A.J. Noble, *Killick John Edward*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/93465>.

⁵⁷ TNA FCO, 28/1946, Szyfrogram z Moskwy, 13 IX 1972 r.

⁵⁸ W. Wasilewski, op. cit., s. 89.

⁵⁹ TNA FCO, 28/1945, Katyn Memorial, 11 X 1972 r.

⁶⁰ TNA FCO, 28/1946, Katyn Memorial, 15 IX 1972 r.

⁶¹ Ibidem, Katyn Memorial Call on Mr Royle by Mr Airey Neave MP talking points.

⁶² TNA FCO, 28/1947, Katyn Memorial Project, 30 XI 1972 r.

⁶³ TNA FCO, 28/2905, List ambasadora Artura Starewicza do sekretarza stanu FCO Roy'a Hattersleya z 29 I 1976 r.

Środki nacisków ze strony ambasad PRL i ZSRR na brytyjskie MSZ były dość złożone. W październiku 1972 r. I sekretarz polskiej ambasady Jan Rabs⁶⁴ pytał FCO, czy rząd brytyjski mógłby wywrzeć „polityczną presję” na tych parlamentarzystów, którzy są zaangażowani w sprawę budowy pomnika⁶⁵. Sowietci wykazywali również, że nazistowska odpowiedzialność za zbrodnię została „bezsprzecznie dowiedziona” przez radziecką komisję ustanowioną w tym celu⁶⁶. Zapewne dyplomaci ZSRR wskazywali na tzw. komisję Burdenki, której zadaniem w 1944 r. było obciążenie Niemców winą za zbrodnię⁶⁷.

FCO obawiając się konsekwencji wybudowania pomnika, kontaktowało się również z przedstawicielami państw trzecich. W październiku 1972 r. Ambasada Wielkiej Brytanii w USA skierowała pytanie do Departamentu Stanu, czy podobne inicjatywy podejmowano w Stanach Zjednoczonych. Uzyskano odpowiedź, że są takie plany, ale na razie polska emigracja zdecydowała o wsparciu inicjatywy londyńskiej⁶⁸. Kiedy stało się jasne, że pomnik katyński stanie na Gunnersbury Cemetery, dyplomacja brytyjska pragnąc przewidzieć ewentualne konsekwencje wybudowania monumentu, zainteresowała się niedawno odsłoniętym pomnikiem katyńskim w Sztokholmie. 16 XI 1975 r. przy Ośrodku Polskich Organizacji Niepodległościowych w stolicy Szwecji odsłonięto obelisk, który upamiętniał zbrodnię. Pomnik bardzo szybko zdemontowano w celu uchronienia go przed ewentualnym zniszczeniem przez agentów sowieckich⁶⁹. W kontekście relacji między Szwecją a ZSRR i PRL wskazywano, że pomnik, wzniesiony na terenie prywatnym, cieszył się małym zainteresowaniem poza wąskim kręgiem polskich emigrantów⁷⁰. Ministerstwo próbowało również się dowiedzieć, jak cała sprawa wpłynęła na relacje między Sztokholmem i Kremlem. Podobnie jak FCO, Szwedzi używali tej samej argumentacji w odpowiedzi na protesty ambasady ZSRR – pomnik stanie na gruncie prywatnym i rząd nie jest w stanie nic uczynić w tej sprawie⁷¹. Brytyjskim dyplomatom zdawało się, że cała sprawa nie wpłynęła drastycznie na stosunki pomiędzy Szwecją a ZSRR⁷². Starano się również zbadać analogiczne sytuacje w relacjach międzynarodowych. Dosyć drastyczną reakcją w podobnej sprawie było wskazane przez urzędników FCO odwołanie przez Turcję swojego ambasadora z Paryża, po odsłonięciu w lutym 1973 r. pomnika w Marsylii, przypisującego rzeź Ormian armii

⁶⁴ PDD 1973, red. P. Majewski, Warszawa 2006, s. 786.

⁶⁵ TNA FCO, 28/1947, Katyn, 19 X 1972 r.

⁶⁶ TNA FCO, 28/2308, Katyn Memorial Project, 5 III 1973 r.

⁶⁷ D. Gabriel, *Historia postępowania w sprawie Zbrodni Katyńskiej*, w: *Zbrodnia katyńska...*, s. 22.

⁶⁸ TNA FCO, 28/1947, List Brytyjskiej Ambasady do EESD z 27 X 1972 r.

⁶⁹ A. Siomkajło, op. cit., s. 77–78.

⁷⁰ TNA FCO, 28/2905, The Katyn Memorial, 9 III 1976 r.

⁷¹ Ibidem, The Katyn Memorial, 1 III 1976 r.

⁷² Ibidem, The Katyn Memorial, 9 III 1976 r.

tureckiej⁷³. Urzędnicy ministerstwa starali się również porównać ludobójstwo Ormian do zbrodni katyńskiej⁷⁴. Powyższe poszukiwania FCO świadczą o skali obaw, jakie miał Londyn co do całej sprawy.

Pośród różnych implikacji, jakie mogły zaistnieć w relacjach między Wielką Brytanią i PRL, urzędnicy FCO wskazywali wpływ całej sprawy budowy pomnika na prowadzone ówczesnie rozmowy dotyczące zawarcia wycenionego na 100 mln funtów kontraktu na licencję na ciągniki rolnicze⁷⁵. Jego podpisanie przewidywano na marzec lub kwiecień 1973 r.⁷⁶ Ostatecznie do zakupu licencji na traktory Massey Ferguson przez władze PRL doszło w 1975 r. za kwotę 200 mln funtów⁷⁷. O tym, jak bardzo Brytyjczycy bali się ewentualnych konsekwencji, świadczy fakt, że rozważali nawet opóźnienie zawarcia umowy na ciągniki⁷⁸. Być może wyciszyłoby to sprawę budowy pomnika, co przelożyłoby się na lepszą pozycję negocjacyjną Brytyjczyków. Nastroje w rządzie brytyjskim uspokoiły się, gdy uświadomiono sobie, że droga do odsłonięcia pomnika jest jeszcze długa i na pewno nie nastąpi to przed końcem kwietnia 1973 r.⁷⁹ Ze strony polskiej brakuje jednak jakichkolwiek dowodów na to, że sprawa mogłaby być wykorzystana w trakcie negocjacji handlowych.

9 II 1973 r. magistrat dzielnicy Kensington-Chelsea wydał zgodę na budowę pomnika. Ustalono także treść inskrypcji, która miała zostać wryta na obelisku⁸⁰. Na początku kwietnia 1973 r. londyński Trybunał Diecezjalny, odpowiedzialny za wydawanie zgody na budowę pomnika na terenie St. Luke's Garden, ogłosił długo wyczekiwaną decyzję. Kościół anglikański nie zgodził się na postawienie monumentu. Stanowisko to było uzasadnione dwojako. Po pierwsze, mogłoby to zaszkodzić istniejącym na tym terenie zabytkowym nagrobkom. Po drugie, pomysł pomnika miał nie współgrać z pierwszorzędną rolą pojednawczą Kościoła (*reconciliation*)⁸¹. Naczelnik wydziału w Departamencie Europy Wschodniej i ZSRR FCO, Derek Tonkin przyznawał rację Trybunałowi, ponieważ sam odwiedził ogród i widział w nim nagrobki pochodzące z połowy XIX w.⁸² Wydaje się jednak, że decyzja podjęta przez londyński Trybunał nie była suwerenna. Bullard, dyrektor Departamentu Europy Wschodniej i ZSRR⁸³, w rozmowie

⁷³ TNA FCO, 28/2533, The Katyn Memorial, 28 X 1976 r.; TNA FCO, 28/2308, Turks recall Paris envoy.

⁷⁴ TNA FCO, 28/2308, Armenian Masscres and Katyn, 14 II 1973 r.

⁷⁵ Ibidem, Katyn Memorial Project, 8 II 1973 r.; ibidem, The Katyn Monument, 19 II 1973 r.

⁷⁶ Ibidem, Katyn Memorial, 1 III 1973 r.

⁷⁷ A. Skrzypek, op. cit., s. 253.

⁷⁸ TNA FCO, 28/2308, Katyn Memorial Project, 12 II 1973 r.

⁷⁹ Ibidem, Katyn Memorial, 15 II 1973 r.

⁸⁰ „Katyń 1940”, „Sumienie świata woła o sprawiedliwość dla ofiar Katynia”. Ibidem, wycinek z „Dziennika Polski i Dziennika Żołnierza”, 8 II 1973.

⁸¹ Ibidem, Katyn Memorial Project 9, III 1973 r.

⁸² Ibidem.

⁸³ F. Brian, *Bullard Sir Julian Leonard*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/97177>.

ze Starewiczem przeprowadzonej w marcu 1973 r. wskazywał na ograniczone możliwości interwencji przeciwko wystawieniu obelisku na terenie przykościelnym lub prywatnym. Jednocześnie urzędnik zapewnił polskiego dyplomatę, że ministerstwo podejmie przeciwdziałania⁸⁴. Biorąc pod uwagę zależność Kościoła anglikańskiego od państwa, rząd brytyjski mógł wpłynąć w tym wypadku na decyzję Trybunału. Nie wszystkie drzwi zostały jednak zamknięte dla Komitetu Budowy Pomnika – pozostawała jeszcze droga odwołania się od tej decyzji do kanclerza diecezji⁸⁵, z czego skorzystał Komitet w lutym 1974 r.⁸⁶

W oczekiwaniu na decyzję instancji odwoławczej Komitet w dalszym ciągu zajmował się zbiórką pieniędzy na budowę pomnika. W maju 1974 r. łączna, dość spora suma na ten cel wyniosła 20 tys. funtów⁸⁷. W lipcu kanclerz diecezji londyńskiej George Newsom zgodnie z prawem kościelnym wysłuchał uczestników konfliktu – z jednej strony przedstawicieli rady dzielnicy Kensington-Chelsea⁸⁸ i KMF, a z drugiej – radę parafii pw. św. Łukasza, która zgłosiła obiekcje w tej sprawie. Przedstawiciele parafii swój sprzeciw argumentowali tym, że obelisk jest budynkiem, a takowych nie można wznosić w ogrodach zgodnie z *Disused Burial Grounds Act* z 1884 r.⁸⁹ Sprawa została odroczone⁹⁰. Niemniej jednak takie postępowanie anglikańskich władz kościelnych dawało możliwość przewidzenia, jaki będzie wyrok w tej rozprawie.

Na początku grudnia FCO знаło już decyzję kanclerza w sprawie miejsca pod budowę pomnika⁹¹. Została ona ogłoszona oficjalnie 15 I 1975 r.⁹² Kanclerz Newsom podtrzymał negatywną decyzję, powołując się m.in. na to, że oskarżeni, tj. władze radzieckie mają prawo do obrony⁹³. Komitetowi przysługiwało prawo do apelacji do Court of Arches⁹⁴, jednak nie skorzystał z tej możliwości⁹⁵. Było to prawdopodobnie spowodowane tym, że jeszcze bardziej przeciągnęłoby to całą sprawę, która toczyła się już niemal od 4 lat.

⁸⁴ PDD 1973, dok. 59.

⁸⁵ TNA FCO, 28/2308, Katyn Memorial Project, 9 III 1973 r.

⁸⁶ TNA FCO, 28/2533, Katyn Massacre, 1 IV 1974 r.

⁸⁷ Ibidem, Tłumaczenie artykułu z „Dziennika Polski i Dziennika Żołnierza”, 7 V 1974.

⁸⁸ Ibidem, Wycinek z niezidentyfikowanej gazety – *Remembering the victims*, 3 VII 1974.

⁸⁹ P. Horward, *Genocide echo in a consistory court*, „Times”, 2 VIII 1974, dostęp: TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VeJ6>, GDN: GALE | CS34437890.

⁹⁰ *Zwłoka w budowie Pomnika Katyńskiego*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 13 VIII 1974.

⁹¹ TNA FCO, 28/2533, The Katyn Memorial, 6 XII 1975.

⁹² K. Grodziska, op. cit., s. 280.

⁹³ *Odmowa kanclerza anglikańskiego w sprawie budowy pomnika katyńskiego w Londynie*, w: *Zbrodnia katyńska 1940. Polacy w Wielkiej Brytanii wobec ludobójstwa katyńskiego 1943–1989*, oprac. B. Polak, M. Polak, Koszalin 2013, s. 98.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ K. Grodziska, op. cit., s. 281.

Wydawało się, że dyplomacje ZSRR i PRL odniosły sukces. Rada dzielnicy zaproponowała jednak w połowie grudnia 1975 r.⁹⁶ jeszcze jedną lokalizację na wybudowanie pomnika – Gunnersbury Cemetery⁹⁷. Było to miejsce znacznie oddalone od centrum Londynu w porównaniu z poprzednimi. Miało natomiast jedną zaletę – cmentarz podlegał pod wyłączną jurysdykcję dzielnicy⁹⁸. Pojawienie się tej informacji w mediach spowodowało natychmiastową interwencję ambasad PRL i ZSRR. Sprawa budowy pomnika została poruszona w czasie rozmowy przedstawicieli FCO z sowieckim radcą ambasady Semenovem już 16 I 1976 r., jednak urzędnik brytyjskiego ministerstwa Alan Campbell zasłaniał się niewiedzą o całej sprawie⁹⁹. Z kolei ambasador Starewicz zaproponował FCO, aby pomnik został wybudowany, ale by upamiętniał on wszystkie polskie ofiary wojny¹⁰⁰. Szczególną determinację wykazywała w tym zakresie ambasada sowiecka. W czasie jednej z rozmów Semenova z Campbellem, w odpowiedzi na niemożność interwencji FCO sowiecki radca zapytał, co by się stało w wypadku, gdyby ktoś chciał wznieść pomnik Adolfa Hitlera¹⁰¹. Jednocześnie FCO zaczęło sprawdzać, czy istnieją kroki prawne, które zablokowałyby postawienie pomnika w kolejnym już planowanym miejscu¹⁰².

Zarówno polska, jak i sowiecka ambasada wywierały również presję na radę i burmistrza dzielnicy Kensington-Chelsea. Odbywało się to poprzez składanie oficjalnych pism¹⁰³, w których podkreślano, że cała inicjatywa ma wymiar polityczny¹⁰⁴. Listy te spotykały się z określoną reakcją władz dzielnicy. W odpowiedzi na list ambasadora z 20 stycznia przedstawiciel magistratu Ronald Stilwell stwierdził, że list Starewicza nie wnosi niczego nowego do całej sprawy. Dlatego też Komitet Koordynujący Rady nie widzi powodu, aby zmieniać swoją decyzję¹⁰⁵. Była to dosyć odważna i bezkompromisowa odpowiedź, jeżeli porówna się ją z postawą władz brytyjskich. Pokazuje jednocześnie, jak duża była determinacja rady, aby udzielić wsparcia Komitetowi Budowy Pomnika. Postawa rady stanowiła duży kłopot dla rządu brytyjskiego. W odpowiedzi na jeden z kolejnych protestów ambasady PRL FCO tłumaczyło się, że to większość konserwatywna w radzie dzielnicy Kensington-Chelsea

⁹⁶ D. Geddes, *Site found in cemetery*, „Times”, 19 XII 1975, dostęp: TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94V3S7>, GDN: GALE|CS35880339.

⁹⁷ K. Grodziska, op. cit., s. 281.

⁹⁸ TNA FCO, 28/2905, Korespondencja pomiędzy DoE a FCO z 12 II 1976 r.

⁹⁹ Ibidem, Record of the conversation at the Foreign and Commonwealth Office between the Soviet minister-counsellor and Mr Campbell: 3 PM 16 I 1976.

¹⁰⁰ Ibidem, 27 I 1976 r.

¹⁰¹ Ibidem, Record of the conversation at the Foreign and Commonwealth Office between the Soviet minister-counsellor and Mr Campbell: 5 PM 9 III 1976.

¹⁰² Ibidem, Korespondencja pomiędzy DoE a FCO z 12 II 1976 r.; ibidem, The Katyn Memorial: procedural steps.

¹⁰³ Ibidem, Kopia listu ambasadora Starewicza do R. Stilwella z 20 I 1976 r.

¹⁰⁴ Ibidem, File Note – Katyn Memorial, 27 I 1976 r.

¹⁰⁵ Ibidem, Kopia listu R. Stilwella do ambasadora Starewicza z 10 II 1976 r.

przevorsowała tę polityczną decyzję, a ministerstwo nie ma środków nacisku administracyjnego na jej zmianę¹⁰⁶. W przypadku pierwszego argumentu należy pamiętać, że wybory parlamentarne w 1974 r. wygrała Partia Pracy¹⁰⁷, a wytłumaczenie niemożności działania przez zrzucenie odpowiedzialności za podjęte decyzje na politycznych przeciwników, choćby na szczeblu lokalnym, było bardzo wygodnym rozwiązaniem.

Presja sowiecka i polska na władze dzielnicy nie przeszła jednak bez echa w opinii publicznej. Gdy tylko pojawiły się takie informacje, sprawa ta stała się przedmiotem kilku pytań parlamentarnych¹⁰⁸ i publikacji prasowych¹⁰⁹, a także potępienia przez część posłów w postaci *Notice of motion*, rezolucji wzywającej parlament do podjęcia dalszych kroków¹¹⁰. Co ciekawe, zdaniem rządu brytyjskiego ambasady ZSRR i PRL miały pełne prawo dochodzić swoich racji, naciskając na radę dzielnicy¹¹¹. Interwencja w wewnętrzne sprawy obcej ambasady nie jest jednak czymś zwykłym i dopuszczalnym w suwerennym kraju.

Działania rządu brytyjskiego, jak również presja ambasad ZSRR i PRL nie przeszkodziły w wybudowaniu pomnika. W marcu 1976 r. KMF podpisał umowę z londyńską firmą Gilbert & Turnbull na budowę obeliska¹¹². W czerwcu w siedzibie prezydenta na Eaton Place przekazano Komitetowi czek na 20 tys. dolarów zebranych przez Polaków w USA¹¹³. 1 lipca odbyło się uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego. Poświęcenia kamienia dokonał ks. W. Honkisz, proboszcz polskiej parafii na Ealing w Londynie¹¹⁴. Pomnik został wykonany z czarnego nubijskiego granitu¹¹⁵, a inskrypcje i identyfikacja graficzna były zgodne z zamierzeniami pomysłodawców – na monumencie umieszczono m.in. napis „Katyn 1940”, a także wspomnianego już wcześniej orła białego w koronie, otoczonego cierniową koroną. Polacy, również ci, którzy nie angażowali się w prace Komitetu, dokładali wszelkich starań, aby

¹⁰⁶ PDD 1976, red. P. Długolecki, Warszawa 2008, dok. 107.

¹⁰⁷ H. Zins, *Historia Anglii*, Warszawa 1995, s. 366.

¹⁰⁸ TNA FCO, 28/2905, House of Lords, PQ, 5 IV 1976; ibidem, PQ, 1 IV 1976; ibidem, PQ, 5 IV 1976.

¹⁰⁹ G. Kemp, *Russians urge ban on Katyn memorial*, „Daily Telegraph”, 19 III 1976, dostęp: Telegraph Historical Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VwJ1>, GDN GALE|IO0702885824; *Commons move on Katyn monument*, „Times”, 20 III 1976, dostęp: TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VL25>, GDN GALE|CS35487348, *Soviet Embassy protests over London memorial*, „Times”, 19 III 1976, dostęp: TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VSX7>, GDN: GALE|CS35618419.

¹¹⁰ TNA FCO, 28/2905, Notices of Questions and Motions: 30th March 1976, 296 – Condemnation of improper Soviet Russian conduct.

¹¹¹ Ibidem, House of Lords, PQ, 5 IV 1976.

¹¹² *O prawdę i sprawiedliwość...*, s. 20.

¹¹³ K. Grodziska, op. cit., s. 281.

¹¹⁴ *O prawdę i sprawiedliwość...*, s. 20.

¹¹⁵ K. Grodziska, op. cit., s. 281.

jakość poszczególnych detali była jak najwyższa¹¹⁶. Budowa pomnika została zakończona pod koniec sierpnia¹¹⁷.

Jednocześnie rozpoczęto przygotowania do uroczystego odsłonięcia pomnika, zaplanowanego na wrzesień¹¹⁸. Komitet przede wszystkim liczył na obecność reprezentanta rządu brytyjskiego, a także wojskowych. Już w kwietniu 1976 r. FitzGibbon skierował do szefa sztabu Armii Brytyjskiej Michaela Carvera¹¹⁹ prośbę, aby na uroczystości była obecna trzyosobowa reprezentacja wojskowa¹²⁰. W oficjalnej odpowiedzi Carver stwierdził, że ponieważ jest to inicjatywa lokalnych władz, nie wypada, aby przybyli reprezentanci armii¹²¹. Ministerstwo konsultowało się w tej sprawie z FCO, które wyraziło zdanie, że na ceremonii nie powinno być reprezentanta jakiegokolwiek departamentu rządowego¹²². Wynikało to, jak już wielokrotnie stwierdzono, z chęci niekomplikowania sobie stosunków z ZSRR i PRL¹²³. Podobnie zakończyła się prośba o obecność orkiestry wojskowej na uroczystości. Lord Oswald próbował załatwić tę sprawę najpierw przez nieoficjalne kontakty z dowódcą jednego z oddziałów¹²⁴, co jednak nie spotkało się z pozytywnym odzewem zwierzchników dowódcy. Ministerstwo Obrony wydało okólnik zakazujący członkom British Armed Forces przebywania na odsłonięciu pomnika w mundurach¹²⁵.

Komitet Budowy Pomnika wystosował również wiele zaproszeń na tę uroczystość. Część z nich skierowano do zaprzyjaźnionych organizacji kombatanckich z Wielkiej Brytanii i Europy. Wśród zaproszonych był również dyrektor generalny The Commonwealth War Graves Commission A. Pallot¹²⁶. Dyrektor poprosił o radę FCO, czy powinien wziąć udział w uroczystości. Jak można się domyślić, ministerstwo odradziło mu uczestnictwo w ceremonii¹²⁷.

Komitet postanowił również skierować zaproszenia do reprezentantów 37 państw¹²⁸, wśród których były m.in. USA, Francja, Włochy, Dania czy Izrael. Jednocześnie podjęto decyzję o niewysyłaniu zaproszeń do państw zza

¹¹⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Spuścizna Stanisława Grocholskiego, nr zespołu: 2299, 808, List Franciszka Grzesika do redakcji „Dziennika Polski i Dziennika Żołnierza”, 30 VIII 1976.

¹¹⁷ *Pomnik katyński stanął...*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 30 VIII 1976, nr 206.

¹¹⁸ *Buduje się pomnik Katyński!*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 13 V 1976, nr 113.

¹¹⁹ H. Beach, *Carver (Richard) Michael*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/76553>.

¹²⁰ TNA FCO, 28/2905, Kopia list Louisa FitzGibbona do Michaela Carvera z 5 IV 1976 r.

¹²¹ Ibidem, Kopia list Michaela Carvera do Louisa FitzGibbona z 20 IV 1976 r.

¹²² Ibidem, Kopia listu S. Clarka do D. Lewty'ego z 15 IV 1976 r.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Warto zaznaczyć, że lord Oswald nosił godność Honorary Colonel oddziału, do którego się zwrócił. Ibidem, *Katyn Memorial Unweling* – 18 September 1976, 11 VI 1976 r.

¹²⁵ K. Grodziska, op. cit., s. 281.

¹²⁶ TNA FCO, 28/2906, Kopia zaproszenia od KMF dla A. Pallota z 8 VII 1976 r.

¹²⁷ Ibidem, *Katyn*, 23 VII 1976 r.

¹²⁸ AAN, Spuścizna Stanisława Grocholskiego, nr zespołu: 2299, 808, Protokół z posiedzenia podkomitetu KMF ds. uroczystości odsłonięcia pomnika z 17 VIII 1976 r.

żelaznej kurtyny¹²⁹. Część krajów, która dostała zaproszenia, zwróciła się do FCO z prośbą o opinię o całej sprawie¹³⁰, a także informowała o podjętych decyzjach. Tak było w wypadku ambasady USA, która pierwotnie miała nie być reprezentowana, ale jej przedstawiciel wziął jednak udział w obchodach, ponieważ w kraju zbliżały się wybory prezydenckie, a ewentualny brak reprezentanta ambasady mógł być źle odebrany przez wpływową grupę polskich emigrantów w USA¹³¹. W istocie w uroczystości odsłonięcia uczestniczył reprezentant ambasady, ale niski rangą, co świadczy o rzeczywistym stosunku USA do całej sprawy¹³².

Z kolei ambasady RFN i Francji zapewniły rząd brytyjski, że ich reprezentanci nie wezmą udziału w odsłonięciu pomnika¹³³. Ambasador RFN Karl-Günther von Hase dodatkowo dziękował sekretarzowi stanu lordowi Goronwy-Robertsowi za precyzyjne wyjaśnienie stanowiska brytyjskiego co do samej zbrodni katyńskiej¹³⁴. Ostatecznie swoje delegacje wysłały takie państwa, jak: Brazylia, Boliwia, Kolumbia, Liberia, RPA i USA¹³⁵.

Jak natomiast na rządową decyzję o niewzięciu udziału w uroczystościach na Gunnersbury Cemetery zareagowała brytyjska opinia publiczna i członkowie KMF? Zarówno przed ceremonią odsłonięcia pomnika, jak również długo po niej z wielu stron do FCO napływały liczne protesty. Winston Churchill, wnuk wojennego premiera Wielkiej Brytanii, przesłał nawet telegram do ówczesnego szefa rządu brytyjskiego, Jamesa Callaghana¹³⁶, w którym próbował przekonać lidera labourzystów, że brak jakiegokolwiek reprezentanta będzie wstydem¹³⁷. Wiele osób pełniących funkcje publiczne przysłało listy utrzymane w podobnym tonie¹³⁸. Byli wśród nich m.in. parlamentarzyści i naukowcy.

Oprócz ważnych osobistości swoje zdanie wyrażali również zwykli brytyjscy obywatele, którzy najczęściej poprzez posłów ze swoich okręgów przesyłali listy pokazujące swoje niezadowolenie czy nawet wściekłość¹³⁹. Wielokrotnie odwoływali się w nich do faktu, że Polacy byli sojusznikami Zjednoczonego Królestwa w czasie II wojny światowej. Jeden z nadawców bardzo ciepło wyrażał się o polskich żołnierzach: „To byli niezwykle dzielni ludzie”¹⁴⁰.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ TNA FCO, 28/2906, Korespondencja pomiędzy A. Millingtonem i Mrs Freeman.

¹³¹ Ibidem, The Katyn memorial and its unveling, 14 IX 1976 r.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem, The Katyn memorial unveling: Saturday, 18 September 1976, 16 IX 1976 r.

¹³⁴ Ibidem, List od ambasadora von Hase do sekretarza stanu Roberts'a z 28 IX 1976 r.

¹³⁵ K. Grodziska, op. cit., s. 282.

¹³⁶ R. Hattersley, *Callaghan Leonard James*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/94837>.

¹³⁷ TNA FCO, 28/2906, Telegram, 15 VI 1976 r.

¹³⁸ Ibidem, The Katyn memorial, 1 X 1976 r.

¹³⁹ Ibidem, Kopia listu Andrew Arthura; ibidem, Kopia listu Petera Doig'a z 18 IX 1976 r.; TNA FCO, 28/2907, Kopia listu Josephiny Gee z 20 IX 1976 r.; ibidem, Kopia listu Mike'a Oborskiego z 19 IX 1976 r.; ibidem, Kopia listu Z. Blonskiego z 5 X 1976 r.

¹⁴⁰ TNA FCO, 28/2907, Kopia listu od I. Boyd'a z 22 IX 1976 r.

Swoją dezaprobatę dla postawy rządu okazały polskie organizacje emigracyjne, jak np. Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii¹⁴¹.

Rząd próbował bronić się, ponawiając stanowisko, że pomimo głębokiego szacunku dla zamordowanych w Katyniu nie ma jasnych dowodów na to, kto odpowiada za zbrodnię. Dlatego też niewłaściwy byłby udział przedstawiciela rządu w ceremonii. Powoływano się również na fakt, że na terenie Wielkiej Brytanii są inne polskie pomniki (Northolt, Perth), przy których odbywają się uroczystości z udziałem reprezentantów rządu brytyjskiego¹⁴².

18 IX 1976 r. doszło do długo oczekiwanego odsłonięcia pomnika¹⁴³. W uroczystościach wzięli udział przedstawiciele polskich władz emigracyjnych na czele z prezydentem RP na uchodźstwie Stanisławem Ostrowskim, reprezentanci organizacji emigracyjnych, a także brytyjscy politycy popierający budowę pomnika¹⁴⁴. Odsłonięcie monumentu było ukoronowaniem długotrwałych wysiłków Polaków mieszkających na Wyspach Brytyjskich¹⁴⁵. Pomnik został ubezpieczony na kwotę 40 tys. funtów¹⁴⁶. Należało również przejść przez specjalne bramki¹⁴⁷. Wszystkie te środki uczyniono prawdopodobnie z obawy przed prowokacją sowiecką. Dla wielu Polaków wybudowanie pomnika miało charakter terapeutyczny. Maria Chełmecka, wdowa po oficerze zamordowanym w Katyniu, odsłaniając monument, powiedziała: „Męża mi zamordowali w Katyniu. Dziś go tu pochowałam!”¹⁴⁸. W uroczystościach wzięło udział wielu emerytowanych brytyjskich oficerów w mundurach pomimo oficjalnego zakazu¹⁴⁹. Ich obecność nie umknęła uwadze FCO¹⁵⁰. Oprócz brytyjskich posłów, polityków zaangażowanych w KMF hold zamordowanym w Katyniu oddało również wielu zwykłych Brytyjczyków. Na jednym z wieńców złożonych pod pomnikiem znajdowała się wstęga z napisem: „Przepraszam za nikczemność i tchórzostwo naszego rządu. Jestem głęboko zawstydzony – Wasz przyjaciel”¹⁵¹.

Na marginesie warto wspomnieć, że Gunnersbury Cemetery, na którym stanął pomnik, stał się swoistym panteonem emigracji – zostali tam pochowani m.in. generałowie Józef Haller i Tadeusz Bór-Komorowski czy politycy – Tadeusz Bielecki i Kazimierz Sabbat¹⁵².

¹⁴¹ TNA FCO, 28/2906, Kopia listu Koła nr 301 Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Rugby z 20 IX 1976 r.

¹⁴² Ibidem, The Katyn memorial, 30 IX 1976 r.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ B. Polak, op. cit., s. 115–116. Autor szeroko opisuje również same uroczystości.

¹⁴⁵ F. Kadell, *Katyni w oczach Zachodu*, tłum. M. Barcz, Warszawa 2012, s. 123.

¹⁴⁶ *O prawdę i sprawiedliwość...*, s. 37.

¹⁴⁷ AAN, Spuścizna Stanisława Grocholskiego, nr zespołu: 2299, 808, Katyn Memorial – solemn unveiling and dedication (mapa na dole strony).

¹⁴⁸ *O prawdę i sprawiedliwość...*, s. 46.

¹⁴⁹ Ibidem, s. 41.

¹⁵⁰ TNA FCO, 28/2906, Katyn Memorial, 4 X 1976 r.

¹⁵¹ *O prawdę i sprawiedliwość...*, s. 58.

¹⁵² R. Habielski, op. cit., s. 282; A. Siomkajło, op. cit., s. 63.

Decyzja rządu brytyjskiego nie przeszła bez echa w prasie brytyjskiej, która skrytykowała postawę gabinetu Callaghana¹⁵³. W jednym z komentarzy prasowych pojawiło się nawet sformułowanie o nowym *appeasement*¹⁵⁴, co odnosiło się do postawy rządu brytyjskiego względem nacisków ambasady ZSRR. Do poszczególnych redakcji napływały również listy od czytelników wyrażających niezadowolenie z decyzji rządu, utrzymane w tonie podobnym do korespondencji, jaką otrzymało FCO. Major J.St. John-Brooks pisał m.in., że decyzja rządu jest dyshonorem dla całego społeczeństwa¹⁵⁵. „Times” zwrócił uwagę, że pierwsze oficjalne wytłumaczenie stanowiska rządu nastąpiło dopiero 11 października i to w formie odpowiedzi na pisemne zapytanie, jakie zostało postawione w parlamencie¹⁵⁶.

Sprawa braku obecności reprezentanta rządu na odsłonięciu nie zakończyła się we wrześniu 1976 r. W październiku konserwatywni parlamentarzyści kierowali do rządu różne pytania. Oprócz tych związanych bezpośrednio z ceremonią padały również pytania odnośnie do ustanowienia ewentualnej komisji ds. zbadania zbrodni, co spotkało się z krótką odmową¹⁵⁷. Pytania dotyczące całej sprawy zadawano jeszcze w listopadzie¹⁵⁸. Pewnym podsumowaniem całej sprawy, jednocześnie obrazującym postawę rządu, były odpowiedzi na pytania parlamentarne odnoszące się do skarg docierających do rządu, a także liczby interwencji przedstawicieli ZSRR w FCO. W październiku 1976 r. na pytanie skierowane do sekretarza stanu, ile listów otrzymał w sprawie nieobecności reprezentanta rządu, oficjalnie padła liczba 20¹⁵⁹. Tymczasem w wewnętrznej notatce towarzyszącej odpowiedzi stwierdzono, że tylko sam premier otrzymał 28 krytycznych listów dotyczących pomnika¹⁶⁰. Rząd skłamał więc w tej kwestii, a liczba skarg świadczy tylko o rzeczywistym nastawieniu całego społeczeństwa do sprawy monumentu. Podobnie Jessel jeszcze w kwietniu 1976 r. skierował pytanie do sekretarza stanu w FCO Roya Hattersleya, ile razy przedstawiciele PRL i ZSRR interweniowali pisemnie lub ustnie w FCO w sprawie pomnika katyńskiego. Sekretarz stanu odpowiedział, że 10 razy¹⁶¹.

¹⁵³ B. Polak, op. cit., s. 117; *MP calls for select comitee on Katyn killing*, „Times”, 20 IX 1976, s. 4, TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VMo8>, GDN: GALE|CS67862324; D. Spanier, „*Massacre unproved*”, *says Foreign Office*, „Times”, 17 IX 1976, TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94Uvd6>, GDN: GALE|CS118587185.

¹⁵⁴ „*Appeasement*” *lives on*, „Daily Telegraph”, 17 IX 1976, dostęp: THA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94W7MX>, GDN: GALE|IO0702843838.

¹⁵⁵ J.St. John-Brooks, *Official attitude to Katyn Memorial*, „Times”, 18 IX 1976, TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VS46>, GDN: GALE|CS219643698.

¹⁵⁶ *Why Government ignored the Katyn ceremony*, „Times”, 12 X 1976, s. 3, TDA, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/94VFs4>, GDN: GALE|CS52002636.

¹⁵⁷ TNA FCO, 28/2907, PQ, 25 X 1976.

¹⁵⁸ Ibidem, PQ, 4 XI 1976.

¹⁵⁹ Ibidem, PQ, 15 X 1976.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Ibidem, Written Answers, 26 IV 1976 r.

Pytania w podobnym tonie padały również po odsłonięciu pomnika¹⁶². Można jednak sądzić, że liczba oficjalnych i nieoficjalnych interwencji PRL i ZSRR była jeszcze większa.

Na zmianę stanowiska brytyjskiego czekano aż do objęcia władzy przez Margaret Thatcher. W 1979 r. polskie organizacje emigracyjne postanowiły zorganizować obchody 3. rocznicy odsłonięcia pomnika. Tym razem jednak w uroczystości swój udział zapowiedziała brytyjska orkiestra wojskowa¹⁶³, a uczestniczył w niej także podsekretarz stanu z Ministerstwa Obrony¹⁶⁴. Była to osobista decyzja premiera¹⁶⁵, mimo że FCO odradzało obecność reprezentanta na szczeblu ministerialnym na ceremonii¹⁶⁶. Z protestem wystąpiły dyplomacje PRL¹⁶⁷ i ZSRR¹⁶⁸. W rozmowie z przedstawicielem Ambasady PRL w Londynie Bullard, ten sam urzędnik FCO, który kilka lat wcześniej tłumaczył ograniczone możliwości rządu brytyjskiego, stwierdził, że decyzja o udziale orkiestry została podjęta „wyłącznie jako gest dla uczczenia pamięci polskich sojuszników, którzy zginęli w czasie II wojny światowej”¹⁶⁹. Nagła zmiana dotychczasowej linii postępowania Brytyjczyków stanowiła najprawdopodobniej efekt wymiany samego rządu, na którego czele w 1979 r. stanęła Thatcher¹⁷⁰, znana ze swojej antykomunistycznej polityki. Obaj poprzednicy Żelaznej Damy – Harold Wilson, jak również Callaghan, politycy Partii Pracy, mieli taki sam stosunek do sprawy katyńskiej, wyrażający się w stwierdzeniu, iż istniało zbyt mało dowodów, aby winić Związek Radziecki za zbrodnię¹⁷¹. Należy też pamiętać, że pomnik powstał w samym środku *détente*, a cała sprawa nie wpisywała się w zimnowojenne odprężenie.

Kwestia udziału orkiestry wojskowej była również przedmiotem rozmów urzędników MSZ PRL z brytyjskim ministrem stanu w FCO Peterem Blakerem¹⁷². 19 XI 1979 r. w czasie wizyty w Warszawie Brytyjczyk powtórzył stanowisko rządu brytyjskiego, iż udział jego przedstawiciela w uroczystościach pod pomnikiem to wyraz szacunku dla Polaków, a stanowisko rządu w kwestii katyńskiej nie uległo zmianie, tzn. „rząd brytyjski nie wypowiada

¹⁶² Ibidem, PQ, 11 X 1976.

¹⁶³ PDD 1979, red. P. Długołęcki, J. Kochanowski, Warszawa 2014, dok. 241.

¹⁶⁴ P. Długołęcki, op. cit., s. 140.

¹⁶⁵ TNA FCO, 28/3796, Kopia listu z M. Alexandra z 10 Downing Street do P. Levera z 12 IX 1979 r.

¹⁶⁶ Ibidem, Kopia listu P. Levera do M. Alexandra z 10 IX 1979 r.

¹⁶⁷ Ibidem, Call by the Polish charge d'affaires, 5 IX 1979 r.

¹⁶⁸ Ibidem, Kopia telegramu nr 539 z 14 IX 1979 r.

¹⁶⁹ Cyt. za: PDD 1979, dok. 241.

¹⁷⁰ H. Zins, op. cit., s. 369.

¹⁷¹ S. Shanon, *The Katyn Memorial in London: Local and International Political Implications between East and West Europe 1974–1976*, [praca magisterska, 2011], s. 12–13, dostęp za pośrednictwem ProQuest Dissertations and Theses database, ProQuest nr 10157066.

¹⁷² T. Bale, *Peter Allan Renshaw Blaker*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref/odnawb/101473>.

się w tej sprawie¹⁷³. Stwierdzenie to nie oddaje w pełni stanowiska brytyjskiego, ponieważ zmiana w tej kwestii, choćby częściowa, nastąpiła.

Podsumowując, trwająca niemal 10 lat sprawa budowy pomnika katyńskiego w Londynie przyniosła liczne komplikacje lokalne i międzynarodowe. Rząd brytyjski pragnąc nie zadrażniać stosunków z ZSRR i PRL, starał się przez większość omawianego okresu utrudnić wybudowanie pomnika. Dlatego też ostateczne miejsce, w którym wzniesiono monument, biorąc pod uwagę wszystkie plany i próby podejmowane przez Komitet Budowy Pomnika, stanowiło siódma lokalizację na terenie Londynu. Można jednak sądzić, że zabiegi rządu brytyjskiego nie byłyby jednak podejmowane z taką konsekwencją, gdyby nie interwencje przedstawicieli ZSRR i PRL. Ci ostatni z kolei posunęli się nawet do wywierania presji na samorząd dzielnicy, której władze zgodziły się na wybudowanie pomnika. Trzeba podkreślić, że gdyby nie upór nie tylko rady dzielnicy Kensington-Chelsea, ale również brytyjskich polityków zaangażowanych w prace Komitetu, pomnik nie mógłby powstać. Postawa rządu brytyjskiego, prezentowana do 1979 r., spotykała się również z wieloma negatywnymi reakcjami zwykłych brytyjskich obywateli, którzy pamiętając czasy II wojny światowej, wspierali starania o wybudowanie pomnika.

Należy jednak zaznaczyć, że cała sprawa, pomimo licznych interwencji Kremla i Warszawy, nie stała się głównym problemem w relacjach pomiędzy Wielką Brytanią a ZSRR i PRL. Była ona jednak – jak określali to urzędnicy polskiego MSZ – „jednym z cieniów we wzajemnych relacjach”¹⁷⁴.

Streszczenie

Artykuł opisuje sprawę budowy pomnika katyńskiego w Londynie w latach siedemdziesiątych XX w. w świetle brytyjskich i polskich źródeł dyplomatycznych. Główny nacisk w pracy został położony na aspekty międzynarodowe przedstawianego zagadnienia. Na początku dekady doszło w Wielkiej Brytanii do publicznej debaty na temat zbrodni katyńskiej, co rozpoczęło starania polskiej emigracji o upamiętnienie pomordowanych, a także rozpoznanie prawdy o odpowiedzialności za zbrodnię. Publikacja ukazuje kolejne próby znalezienia miejsca pod budowę pomnika, postawę rządu brytyjskiego w tej sprawie, a także zabiegi dyplomacji ZSRR i PRL mające na celu uniemożliwienie postawienia monumentu. Tekst prezentuje również reakcje społeczeństwa brytyjskiego na stanowisko rządu, który pragnąc uniknąć komplikacji stosunków z państwami komunistycznymi, starał się utrudnić wybudowanie pomnika. Ostatnia część artykułu opisuje zmianę stanowiska brytyjskiego w stosunku do pomnika katyńskiego, jaka nastąpiła w 1979 r. wraz z dojściem do władzy Margaret Thatcher.

¹⁷³ PDD 1979, dok. 313.

¹⁷⁴ Por. *ibidem*, dok. 313.

The Construction of Katyn Memorial in London between 1971 and 1979 in the Light of British and Polish Diplomatic Sources

The article is devoted to the problem of construction of Katyn Monument in London in the 1970s presented on the basis of British and Polish diplomatic documents. Main emphasis was put on the international aspects of the described problem. At the beginning of the seventies there was a public debate in Great Britain about Katyn Massacre, which persuaded the Polish emigration community in London to commemorate the Polish officers murdered in Katyn and to propagate the truth about responsibility for the Katyn massacre. The publication shows successive attempts to find a place for the memorial, the attitude of British government in this matter, and the diplomatic efforts of the Soviet Union and Poland to prevent the construction of the monument. The text also presents reactions of British society to the attitude of the British cabinet who did not want the erection of the monument in fear of complications in British relations with communist states. The ending part of the study is devoted to the change in the British official position towards this matter which occurred in 1979 when Margaret Thatcher came to power.

Bibliografia

- Bale T., *Peter Allan Renshaw Blaker*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnbaw/101473>.
- Brian F., *Bullard Sir Julian Leonard*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/97177>.
- Cosgrave P., *Amery (Harold) Julian*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/63313>.
- Długolecki P., *Privately, of course, there is no reason to doubt that Russians were responsible – Katyń w stosunkach polsko-brytyjskich 1943–1981*, „Sprawy Międzynarodowe” 2015, t. LXVIII, nr 1, s. 125–144.
- FitzGibbon L., *The Katyn Memorial*, London 1977.
- Foster A.J., *O'Malley Sir Owen St Clair*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/64927>.
- Gabriel D., *Historia postępowania w sprawie Zbrodni Katyńskiej*, w: *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 21–41.
- Grodziska K., *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, Kraków 1995.
- Habielski R., *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999.
- Harrison B., *Neave Airey Middleton Sherffield*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/31488>.
- Hattersley R., *Callaghan Leonard James*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/94837>.
- Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010.
- Hurd D., *Edward Richard Georg Heath*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/95228>.
- Hurd D., *Home Alexander Frederick Douglas*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/60455>.
- Kadell F., *Katyń w oczach Zachodu*, tłum. M. Barcz, Warszawa 2012.
- Katyn. British Reactions to the Katyn Massacre 1943–2003*, red. FCO, London 2003.
- Keeble C., *Brimelow Thomas*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/59781>.
- Kondracki T., *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn 1996.
- Maresch E., *Katyń 1940*, tłum. M. Urbański, Warszawa 2014.
- Noble A.J., *Killick John Edward*, ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/93465>.
- O prawdę i sprawiedliwość. Pomnik katyński w Londynie*, red. S. Grocholski, Londyn 1977.
- Polak B., *Katyński pomnik w Londynie 1945–1976*, „Rocznik Koszaliński” 2001, nr 29, s. 113–188.
- Radzik T., *Zjednoczenie Polskie w Wielkiej Brytanii 1947–1997*, Londyn 1997.
- Siomkajło A., *Katyń w pomnikach świata*, Warszawa 2002.

- Skrzypek A., *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Warszawa–Pułtusk 2010.
- Stosunki dyplomatyczne Polski. Informator*, t. I: *Europa 1918–2006*, red. K. Szczepanik, A. Herman-Łukasik, B. Janicka, Warszawa 2007.
- Sword K., *Identity in Flux. The Polish Community in Britain*, London 1996.
- Szymczak R., *The vindication of memory: the Katyn case in the West, Poland and Russia 1952–2008*, „The Polish Review” 2008, t. LVIII, nr 4, s. 419–443.
- Tebinka J., *Dyplomacja brytyjska wobec sprawy katyńskiej w latach 1943–1945*, w: *Z dziejów Polski i emigracji (1939–1989). Księga dedykowana byłemu Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej Ryszardowi Kaczorowskiemu*, red. M. Szczerbiński, T. Wolsza, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 453–471.
- Tebinka J., *Nadzieje i rozczarowania. Polityka Wielkiej Brytanii wobec Polski 1956–1970*, Warszawa 2005.
- Tebinka J., „*Wielka Brytania dotrzyma lojalnie swojego słowa*”. *Winston S. Churchill a Polska*, Warszawa 2013.
- Wasilewski W., *Związek Sowiecki wobec podejmowania sprawy Katynia w Wielkiej Brytanii*, „Zeszyty Katyńskie” 2007, z. 22.
- Wolsza T., *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*, Poznań 2018.
- Wolsza T., *Sprawa wyjaśnienia Zbrodni Katyńskiej w działalności polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu (do połowy lat pięćdziesiątych)*, w: *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 109–131.
- Zemla M., *Wybrane międzynarodowe wątki dotyczące zbrodni katyńskiej*, „Sowiniec” 2013, nr 42, s. 51–61.
- Zins H., *Historia Anglii*, Warszawa 1995.

Biogram: **Tomasz Korban** – student IV roku historii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, wiceprezes Koła Naukowego Historyków Studentów UJ w roku akademickim 2018/2019. Jego główne zainteresowania badawcze obejmują dyplomację PRL, a w szczególności stosunki polsko-brytyjskie w latach siedemdziesiątych, dekadę Gierka i historię lokalną. E-mail: tomek.korban@gmail.com.